

ТОПОНІМІЧНА МАПА РАДЯНСЬКОГО МІСТА (на прикладі Харкова 1919–1991 рр.)

У статті охарактеризовано особливості топонімічного оформлення радянського міста. На прикладі харківської топоніміки визначено основні семантичні групи назв внутрішньоміської лінійної мережі, та складена їх класифікація. Визначено домінуючі джерела номінації урбанонімів та проаналізовано їх ідеологічну складову. Складено класифікацію топонімів радянського міста.

Ключові слова: *топонім, урбанонім, джерело номінації, ідеологія, топонімічна політика, місто, вулиця.*

Постановка проблеми. Дослідження топонімів під кутом зору історичного джерела, відкриває нові можливості для вивчення політичних, економічних, ідеологічних, культурних, релігійних та інших процесів, а також дозволяє простежити динаміку їх змін. Після встановлення радянської влади в Україні у топонімічному середовищі міст відбулися кардинальні зміни. Приклад Харкова ілюструє трансформаційні процеси урбанімічної мапи, які призвели до формування образу радянського міста з уніфікованим годонімами та агоронімами: Радянська, Леніна, Індустріальна чи Героїв Сталінграда тощо. В даній статті під термінами «годоніми» ми розуміємо сукупність міських лінійних об'єктів (вулиць, бульварів, проспектів тощо); під терміном «агороніми» – площі. Останнім часом актуалізувалося питання демонтажу ідеологічного компонента в міському культурному просторі. Громадянське суспільство та деякі політичні сили ставлять під сумнів доцільність збереження радянської спадщини у міській топоніміці. З огляду на зростання суспільної зацікавленості окресленими проблемами, на часі науковий аналіз топонімічної мережі радянського міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнє десятиліття нами не було виявлено жодної узагальнювальної роботи з історичної топоніміки України. На сучасному етапі більшість топонімічних досліджень мають регіональний характер. В. Кихтюх своє дисертаційне дослідження присвятила генезі топоніміки Волині, В. Поляков зосередився на урбанонімії Сімферополя [1; 2]. Науково-популярний характер носить словник-довідник з топоніміки Києва [3]. Дійсний секретар топонімічної комісії при Харківській міській раді О. Хорошковатий досліджує формування та трансформацію міських лінійних об'єктів Харкова [4]. Харківський журналіст Л. Мачулін є автором низки публіцистичних та науково-популярних праць з історії міста, в тому числі, з історії вулиць [5]. До питання топонімічної політики влади, формування міського культурного простору Харкова, звертався у своїй монографії та окремих статтях В. Кравченко [6; 7]. Відомості про становлення та зміни у топоніміці Харкова містяться в узагальнювальних працях з історії міста [8]. Отже, питання генези харківської топоніміки радянської доби потребує ґрунтовного наукового аналізу та фахової розробки.

Мета статті полягає на прикладі Харкова визначити основні семантичні групи годонімів та агоронімів радянського міста, та спробі їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Після встановлення радянської влади в Україні розпочався процес направлений на максимальну ідеологізацію міського культурного середовища, повний розрив з буржуазним минулим та цінностями. В результаті такої політики топоніміка «збагатилася» назвами, які часто не мали нічого спільного з місцевими особливостями, персоналіями, традиціями, ландшафтом тощо. Серед нових урбанонімів питомо вагу здобули антропоніми – назви на честь радянських, партійних та військових діячів. Цей пласт топонімів значний, тому доцільно його поділити на підгрупи. Першу підгрупу топонімів склали назви, які у своїй номінації відобразили імена діячів іноземного комуністичного руху. Саме з ними пов'язані перші радянські перейменування. У січні 1919 р. постановою виконкому Ради Робітничих депутатів Харкова центральну вулицю міста – Сумська перейменована у вулицю Карла Лібкнехта, Павловська площа стала площею Рози Люксембург [9, 84]. У листопаді 1922 р. у харківському топонімічному просторі з'явилися імена головних ідеологів комунізму – Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Також до цієї підгрупи слід включити вулиці Ернеста Тельмана, Клари Цеткін, Людвіга Фейербаха, Томаша Домбальятощо

[10, 122, 361, 313, 277, 329, 93, 156]. Показово, що у наступні роки влада у своїй топонімічній політиці уникала використання подібних маркерів. Більше того, у повоєнний час відбулася зворотна трансформація урбанімічного середовища міста, що характеризувалася поверненням до історичних назв.

До другої підгрупи антропонімів належать імена державних діячів загальносоюзного рівня. Мабуть жоден населений пункт у Радянському Союзі не зміг уникнути топонімів названих на честь В. Леніна. У Харкові увічнення його імені відбулося майже відразу після смерті вождя. Так, Лелюківський провулок на Холодній Горі було перейменовано у Ленінський, а згодом з'явилися вулиця і проспект Леніна, проспект, вулиця, провулок та в'їзд Ілліча [10, 172, 113, 114]. З другої половини 1930-х рр. харківська топонімічна мапа відобразила чи не весь список членів Політбюро ЦК ВКП(б). Вулиці Броненосця Потьомкіна, Корсиківська та Чугуївське шосе були об'єднані у проспект Сталіна [11, 37]. Урбанімічний простір заряснів іменами К. Ворошилова, А. Жданова, С. Кірова, В. Куйбишева, С. Орджонікідзе, С. Косіора, В. Молотова, М. Калініна, А. Мікояна, Л. Кагановича, В. Чубаря, Л. Берії [11, 37, 38, 40, 41, 45, 46–48;]. Не забули і про соратників батька народів – вулиця Достоєвського стала вулицею М. Єжова [11, 37]. Ім'ям С. Будьоного було названо відразу кілька лінійних об'єктів, також до топонімічного наративу Харкова було включно Першу кінну армію [11, 47].

До третьої підгрупи антропонімів ми віднесли регіональних діячів та діячів Радянської України. Одним із перших рішень радянської влади відносно змін у топоніміці Харкова стало перейменування, на той час центральної, Миколаївської площі у площу М. Тевелева – організатора підпільної більшовицької діяльності у Харкові, розстріляного німцями влітку 1918 р. [9, 84]. З ім'ям партійного, державного, військового діяча Ф. Сергєєва, більше відомого як Артем, пов'язана ціла низка харківських лінійних міських об'єктів [12, 122зв.; 13, 159–160]. Ім'я українського політичного діяча М. Скрипника носить колишня вулиця Народної Освіти, первинно Сердюківський провулок [10, 292]. Характерною рисою топонімічної політики радянської влади стало увічнення живих, та щойно померлих партійних та державних діячів. Так, колишня Ветеринарна вулиця з 1927 р. стала вулицею А. Іванова. Як відомо, А. Іванов помер 10 червня, а вже 28 червня у газеті «Пролетарій» опублікували замітку з приводу рішення міськвиконкому про вшанування пам'яті секретаря Президії ЦВК СРСР [14]. Інший приклад – вшанування пам'яті Г. Петровського, який помер 9 січня 1958 р., а вже через три тижні виконком міської ради перейменував на його честь вулицю Басейну в центрі Харкова [15, 149]. Практика номінації та перейменування іменами живих та щойно померлих державних та громадських діячів припинилася тільки з указом Президії ВР УРСР від 26 лютого 1968 р. [16].

У міський топонімічний ландшафт вписали ім'я П. Слинька – діяча більшовицького підпілля в роки денікінської окупації Харкова [17, 69]. Імена В. Чубаря та П. Постишева двічі поверталися до харківської топоніміки [11, 41]. Вперше вулиці на їх честь номінувалися у середині 30-х рр. Проте, оскільки зазначених діячів було репресовано, то їхні імена зникли з мапи Харкова. Вдруге вони закріпилися в реєстрі урбанонімів вже у 60-х роках [10, 252]. 13 січня 2010 р. Апеляційний суд міста Києва виніс постанову про визнання винними Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. в умисній організації геноциду частини української національної групи у 1932–1933 рр. [18]. Прізвища деяких з них зберігаються сьогодні в топонімічному наративі Харкова, Донецька, Полтави, Дніпропетровська та інших українських міст. У топонімічному середовищі знайшли своє відображення імена більшовицьких діячів місцевого значення: Ю. Мельникова, Г. Нехаєнка, В. Межлаука, М. Демченка [19, 3; 20, 132; 21, 80].

Поряд з увічненням Вождя та Жовтневої революції, з початку 1960-х рр. активно формувалася історична пам'ять про Велику Вітчизняну війну. У пізньорадянський час вона набуває сакрального характеру, формуючи, поряд з міфологією Великого Жовтня, своєрідну секулярну релігію. Міфи про Перемогу, культ героїв та загиблих мучеників стали «священим». Це підкріплювалося офіційною риторикою, яка лунала у чергових повідомленнях про створення нових місць поклоніння: «священне місце», «земля, що стала святиною», «тричі святі імена» тощо. Така політика керівництва знаходила своє відображення у формуванні культурного ландшафту міста. У монументальній пропаганді та топоніміці, пов'язаних з подіями війни, на перший план вийшли героїзація радянського Руху опору та визволення Харкова. Показовим прикладом цього стало створення величезного меморіального

комплексу Слави на околиці міста у Лісопарку до 60-ї річниці Жовтневої революції, та відкриття пам'ятника Воїну-визволителю на вулиці Двадцять Третього Серпня [22, 135]. У міському урбанімічному просторі Харкова зберігся значний пласт топонімів, який і сьогодні активно продовжує формувати міф про Велику Вітчизняну війну. Джерелами номінації цих годонімів й агоронімів стали імена Героїв Радянського Союзу та полководців, діячів радянського підпілля та партизан, визначні битви та дати пов'язані з війною. Отже, можна виділити наступні групи урбанонімів.

Діячі радянського Руху опору та підпілля. Почесне місце у пантеоні харківського Руху опору зайняв І. Бакулін – вулиця Інженерна на Шатилівці була перейменована на його честь [23, 228]. До 20 річниці перемоги, харківський топонімічний ландшафт збагатився багатьма іменами підпільників, зокрема А. Китаєнка, П. Свиначенка, О. Катаєва, В. Коновалова, О. Зубарева [24, 234; 10, 283]. Дослідниця пам'яті Другої Світової війни І. Склокіна зазначає, що у брежнєвські часи спостерігалось певне включення до публічного простору історій про жінок-учасниць Руху опору [25, 231]. Це знайшло своє відображення й у харківській топоніміці. У другій половині 1960-х рр. з'явилися вулиці імені Галини Нікітіної, Марії Кисляк та Лялі Убийвовк [24, 234].

Герої Радянського Союзу, які отримали це почесне звання за участь у Другій світовій війні. Топонімічні маркери, що увічнювали пам'ять Героїв Радянського Союзу масово з'явилися на мапі Харкова з початку 60-х рр. Проаналізувавши рішення виконкому міськради з питань номінації та перейменування вулиць 60-70-х років, дійшли висновку, що у своїй топонімічній політиці влада надавала цілковиту перевагу іменам Героїв Радянського Союзу. Зокрема увічнено Р. Малиновського, А. Сохара, Л. Доватора, Е. Асхарова, О. Яроша, П. Широніна, А. Добродєцького, І. Танкопія, Є. Гуданова та інших [20, 132; 26, 203–205]. До 30-ї річниці визволення Харкова, відбулася наступна хвиля перейменувань. В урбанімічному середовищі з'явилися імена маршалів І. Конєва та П. Рибалка, старшого лейтенанта А. Ощепкова, генерал-лейтенанта інженерних військ Д. Карбишева, генерал-майора С. Ковпака, керівника чехословацького військового формування Л. Свободи [23, 228; 10, 121; 27, 25].

У 1980-х рр. у місті з'явилися годоніми, названі на честь маршалів П. Батицького та Я. Федоренка, письменника і журналіста, С. Борзенка [28, 258; 29, 55]. З 1990 р. на топонімічній мапі Харкова є ім'я маршала Г. Жукова [30, 152]. Однак не тільки прізвища військових покликані формувати історичну пам'ять про війну. Кілька топонімів несуть інформацію про пам'ятні дати та події – вулиця Двадцять Третього Серпня (день вигнання німецьких загарбників з Харкова), проспекти Перемоги та Слави; військові з'єднання – вулиця Харківських дивізій, вулиця Гвардійців Широнінців, Панфіловців тощо [31, 106; 29, 55; 10, 231].

Топонімічний ландшафт радянських міст формували також знакові події, такі як політ Ю. Гагаріна у космос, що знайшло своє відображення на мапі Харкова відповідними вулицями – Гагаріна та Дванадцятого Квітня [10, 65, 84]. Під час відзначення сторіччя з дня смерті видатного українського поета Т. Шевченка, перейменовували на його честь об'єднані вулиці Білгородську і Журавлівську [10, 351]. Імені відомих діячів науки та культури також зайшли місце у системі радянської міської топоніміки. У назвах харківських вулиць увічнено багатьох академіків, високий рівень концентрації таких топонімів спостерігається у селищі П'ятихатки, де знаходиться Харківський фізико-технічний інститут. Тут розміщено лінійні об'єкти, названі на честь І. Курчатова, А. Вальтера, К. Синельникова. В інших районах міста збережено пам'ять про академіків І. Павлова, М. Барабашова, Г. Проскуру, О. Білецького та інших [10, 7–8]. Пласт топонімів, що уособлює імена діячів культури представлений прізвищами М. Горького, О. Вишні, М. Рильського, Д. Бідного, О. Довженка, Н. Ужвій, К. Шульженко тощо [10, 75, 79, 85, 87, 92, 357].

Символічна група топонімів, що охарактеризувала нову радянську епоху є також значною, тому вона була поділена на підгрупи. До першої підгрупи віднесено урбаноніми названі на честь радянських річниць та свят Дев'ятого Січня, Революції 1905 р., Грудневого Повстання, Лютневої Революції, Жовтневої Революції, Першого травня, Першої Майовки, Першотравнева, вулицю та в'їзд Дванадцятого Квітня проспекти П'ятдесятиріччя СРСР та П'ятдесятиріччя ВЛКСМ [11, 44; 10, 223, 235–236, 84]. Друга підгрупа топонімів у своїй назві містила частинку «червоний» або «красний». На мапі Харкова нами було нараховано 59 таких назв [10, 151–154, 343]. Також «червоніли» назви адміністративних районів Харкова: Червонозаводський та Червоно-Баварський. Нагадувати громадянам Радянського

Союзу, що вони живуть індустріально розвинутій країні мали професійно-виробничі топоніми, що віднесені до третьої підгрупи. Особливої популярності вони набули у роки перших п'ятирічок. У списку масових перейменувань та номінацій 1936 р. знаходимо безліч прикладів: провулок Електромеханічний, вулиці Енергетична, Індустріальна, Станкобудівельна, Тепловозна, які маркували район Харківського Тракторного заводу; Авіаційна, Авіахімічна, Арматурна, Телефонна та інші [10, 313; 11, 37,38,40–41,45,47].

Назви республік, міст та народів СРСР на топонімічній мапі Харкова мали сприяти формуванню єдиного радянського народу, становленню нової радянської ідентичності. Ці назви об'єднано в ойконімічну групу. В урбанімічному просторі міста з'явилися вулиці Абхазька, Хабаровська, Азербайджанська, Вітебська, Костромська, Тираспольська, Грузинська тощо [10, 6,51,146,79]. Також джерелом номінації харківських вулиць стала назви міст України: Тернопільська, Сімферопольська, Одеська, Київська, Львівський проспект. Щоправда, останній викреслили з топонімічної мапи Харкова, на користь Героя Радянського Союзу П. Дзюби [24, 234].

Висновки. Топонімічна політика влади була невід'ємною складовою загальної ідеологічної політики держави. Коливання партійної лінії знаходили своє відображення у трансформації урбанімічного простору радянського міста. Виділені нами семантичні групи назв годонімів та агоронімів за їх походженням засвідчили, що зміни у топоніміці радянського міста відбувалась під тиском ідеологічного компонента. Основним джерелом номінації внутрішньоміських лінійних об'єктів стали антропоніми, що увічнювали імена діячів міжнародного комуністичного руху, державних діячів різних рівнів; полководців та Герої Радянського Союзу; вчених та діячів мистецтва і культури. До групи символічних топонімів віднесено назви пов'язані з радянськими річницями та святами, «червоні» топоніми, професійно-виробничі. З метою формування єдиної радянської народності в урбанімічний ландшафт радянського міста вписували географічні назви терен СРСР. Поза сумнівом, запропонована класифікація не є вичерпною. З огляду на це, перспективи подальшої розробки теми полягає у подальшому її розширенні та аналізі ідеологічного навантаження, що містить топоніміка радянського міста.

Список використаної літератури

1. Кихтюк В. В. Історична топоніміка Волині: формування, джерела, зв'язок із розвитком суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Кихтюк. – К., 2010. – 20 с.
2. Поляков В. С. Історична еволюція топоніміки міста Сімферополя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Поляков. – Д., 2003. – 20 с.
3. Гайовий Г. Київська топоніміка: словник-жартівник / Г. Гайовий. – К. : [Б. в.], 2011. – 20 с.
4. Хорошкова О. В. Локальна (місцева) топоніміка спосіб творення, зміни, їх характер / О. В. Хорошкова-Гайовий // Історичне краєзнавство і культура : VIII Всеукраїнська наук. конф. – К. ; Х., 1997. – Ч. II. – С. 342–346.
5. Мачулін Л. І. Улицы и площади Харькова / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2007. – 480 с.
6. Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. В. Кравченко. – К. : Критика, 2011. – 358 с.
7. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
8. Ярмыш А. Н. История города Харькова XX столетия / А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн [и др.]. – Х. : Фолио ; Золотые страницы, 2004. – 685 с.
9. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 45, оп. 4, спр. 11995, 84 арк.
10. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / [сост. : Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко ; под. общ. ред. С. М. Куделко]. – Х. : «Изд-во САГА», 2011. – 432 с.
11. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 10, спр. 782, 149 арк.
12. Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп.3 , спр. 1352, 165 арк.
13. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 554, 197 арк.
14. Пролетарій. – 1927 – 28 червня.
15. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 127, 279 арк.
16. Указ Президії Верховної Ради Української РСР про порядок присвоєння імен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1968. – № 10. – С. 91.
17. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 719, 192 арк.
18. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua/Review/9470003.
19. Памятные места революционных событий Киевского района г. Харькова. Текст для пропагандистов и экскурсоводов (по материалам Центрального Государственного Архива Октябрьской революции УССР). – Х., 1968. – 18 с.

20. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 709, 238 арк.
21. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 6, спр. 13, 133 арк.
22. Рудько В. П. Пламя подвига святого : Памятники Великой Отечественной войны на Харьковщине : путеводитель / В. П. Рудько. – Х. : Прапор, 1987. – 150 с.
23. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 5, спр. 75, 228 арк.
24. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 484, 333 арк.
25. Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985) / І. Є. Склокіна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – Х., 2011. – Вип. 44. – С. 199–219.
26. Держархів Харківської обл., ф. Р-408, оп. 14, спр. 313, 241 арк.
27. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 6, спр. 217, 179 арк.
28. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 8, спр. 258, 464 арк.
29. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 7, спр. 110, 377 арк.
30. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 9, спр. 39, 178 арк.
31. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 6, спр. 18, 133 арк.

Одержано редакцією 19.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Тахтаулова М.Ю. Топонимическая карта советского города (на примере Харькова 1919–1991 гг.).* В статье была дана характеристика особенностям топонимического оформления советского города. На примере харьковской топонимики определены основные семантические группы названий внутригородской линейной сети, и составлена их классификация. Определены доминирующие источники номинации урбанонимов и проанализирована их идеологическая составляющая.

Ключевые слова: *топоним, урбаноним, источник номинации, идеология, топонимическая политика, город, улица.*

Summary. *Takhtaulova M. Toponymic Map of the Soviet City (on the Example of Kharkiv in 1919–1991).* The toponymic policy of the authorities that was an integral part of a general ideological policy of the state was analyzed in the article. The communist party line changes were reflected in the transformation of an urban space of the Soviet city. The Soviet authorities in its toponymic policy perpetuated the names of statesmen, political officials, public figures, etc. during their lifetime. Such practice is contrary to generally accepted norms of objects nomination by famous personalities' names. Semantic groups of the names of streets and squares were allocated. Their origin demonstrated that changes in the Soviet city toponymy took place under a pressure of an ideological component. The main source of nomination of internal city linear objects became anthroponyms that perpetuated the names of an international communist movement activists; statesmen of different levels; generals and Heroes of the Soviet Union; scientists and artists. The names that are connected with the Soviet anniversaries and holidays, "red", professional and production toponyms are included into a symbolic toponyms group. In order to form a single Soviet nation, geographical names of the USSR territories were inscribed in an urban landscape of the Soviet city. The classification of the Soviet city toponyms is firstly given in the article. The principle of a unity of the names according to a semantic feature became the basis of its formation.

Key words: *place-name, urbanonim, source of nomination, ideology, toponymic policy, city, street.*

УДК 930.253:94(477)“1943”

О. М. Радченко

НІМЕЦЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УКРАЇНІ 1943 р.

У статті висвітлено структуру таборів для радянських військовополонених в Україні в 1943 р. У зв'язку зі змінами в перебігу бойових дій на східному фронті на користь Червоної армії протягом 1943 р., значно зменшилася кількість радянських військовополонених у німецьких таборах на окупованій території України.

Ключові слова: *Україна, Друга світова війна, радянські військовополонені, дулаг, шта-лаг, група армії «Південь».*

Постановка проблеми. В рік 70-річчя Великої Перемоги варто звернутися до найменш відомих сторінок історії Другої світової війни, серед яких і становище радянських військовополонених на окупованій території України протягом 1943 р., коли Червона армія після